

ПОВОЄННІ НОВАЦІЇ ВИБОРЧОГО ЗАКОНОДАВСТВА ЯК ПІДСТАВА ЗМІНИ КУЛЬТУРИ ВИБОРНОЇ ДЕМОКРАТІЇ В УКРАЇНІ

POST-WAR INNOVATIONS IN ELECTORAL LEGISLATION AS A BASIS FOR CHANGING THE CULTURE OF ELECTORAL DEMOCRACY IN UKRAINE

Максіменцева Н.О., д.ю.н.,
доцент кафедри парламентаризму

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Стаття присвячена питанням оновлення виборчого законодавства з урахуванням викликів повоєнних виборів та відображено вплив таких змін на культуру виборчої демократії як правового режиму України.

Автором зазначено основні виклики проведення виборів у повоєнний період починаючи із визначення дати та надання можливості для кожного громадянина передати установчу владу народу виборним представникам та фактично взяти участь у формуванні державних органів відповідно до основних засад виборчої демократії.

Також зазначено про основні перешкоди щодо всебічної реалізації активного та пасивного виборчого права. Так автором зазначено про необхідність встановлення критеріїв та їх чітка регламентація щодо визначення територій, на яких є наявною небезпека для проведення виборів, проведення оцінки таких територій, а також встановлення механізму підзвітності, прозорості та організації системи щодо прийняття відповідних рішень.

Окремого регулювання потребує порядок реалізації виборчих прав громадян, які перебувають за межами держави щодо формування списків таких виборців, створення виборчих округів та дільниць, можливість застосування діджитал технологій; питання дотримання виборчих прав і свобод тимчасово переселених осіб.

Крім того, виникає необхідність врегулювання порядку висунення кандидатів, встановлення обмежень щодо певних категорій осіб, особливо на деокупованих територіях.

Отже автор наголошує, що оновлення виборчого законодавства механізмами всебічної реалізації активного та пасивного виборчого права громадян надасть можливість змінити культуру виборчої демократії в державі шляхом усвідомлення кожним громадянином можливості передати свою установчу владу народу виключно тим особам, які дійсно будуть представляти інтереси громадян, забезпечення реалізації виборчих прав громадян, їх всебічного захисту.

Ключові слова: представницька демократія, депутати, установча влада народу, права і свободи людини і громадянина, активне та пасивне виборче право, електронне голосування.

The article is devoted to the issues of updating the electoral legislation with due regard to the challenges of post-war elections and reflects the impact of such changes on the culture of electoral democracy as a legal regime of Ukraine.

The author identifies the main challenges of holding elections in the post-war period, starting with setting the date and providing an opportunity for every citizen to transfer the constituent power of the people to elected representatives and actually participate in the formation of state bodies in accordance with the basic principles of electoral democracy.

The author also identifies the main obstacles to the full realization of active and passive suffrage. Thus, the author points out the need to establish criteria and their clear regulation for determining the territories where there is a danger for holding elections, assessing such territories, as well as establishing a mechanism for accountability, transparency and organization of the system for making relevant decisions.

The procedure for exercising the voting rights of citizens who are outside the state in terms of forming lists of such voters, creating electoral districts and polling stations, the possibility of using digital technologies; the issue of observance of the voting rights and freedoms of temporarily displaced persons requires separate regulation.

In addition, there is a need to regulate the procedure for nominating candidates, and to establish restrictions on certain categories of persons, especially in the de-occupied territories.

Thus, the author emphasizes that updating the electoral legislation with the mechanisms for comprehensive implementation of active and passive suffrage will make it possible to change the culture of electoral democracy in the State by making every citizen aware of the possibility to transfer their constituent power to the people exclusively to those persons who will truly represent the interests of citizens, and to ensure the exercise of citizens' electoral rights and their comprehensive protection.

Key words: representative democracy, deputies, constituent power of the people, human and civil rights and freedoms, active and passive suffrage, electronic voting.

Триваюча воєнна агресія проти України вже другий рік поспіль змінює світогляд, формує нові підходи до світосприйняття та об'єднує людей, і в першу чергу українців, щодо ідеї свободи, незалежності та бажання побудувати нову міцну державу. З цією метою відповідно до вимог ст. 5 Конституції України носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ, який здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування. При цьому, згідно зі ст. 69 Конституції України народне волевиявлення здійснюється через вибори, референдум та інші форми безпосередньої демократії [1].

Отже одним із основних засад виборчої демократії, парламентаризму як форми організації влади в державі, є саме участь громадян у виборах та передача влади своїм представникам. Залежить від того за якими принципами, на підставі яких норм вони будуть обрані безпосередньо залежить те, зрештою, хто вони будуть, кому ми надамо

історичну роль і право відбудувати повоєнну Україну. Чи вплинули події страшенної агресії в Україні на зміну культури виборчої демократії взагалі і як це може відобразитись на результатах виборів.

Що ми маємо на увазі, коли говоримо про виборчу демократія і чим вона зрештою відрізняється від інших її видів? Виходимо з основних підходів теорії держави і права, за яких визначається, що це є правовий режим організації влади в державі, за якого зміна влади відбувається мирним шляхом за допомогою чесних та демократичних виборів. При цьому, органи держави обираються шляхом організації та проведення виборів різних рівнів, коли народ (громадяни, які мають право голосу) передає свою владу обраними ними представниками і, відповідно, інтереси народу реалізують у подальшому народні обранці, народні представники, яким відповідно до Конституції України є депутати. Отже в літературі ще зустрічаємо поняття представницької демократії.

Так народ передає свою установчу владу органам держави і формами такої передачі може бути як безпосередня – у формі референдуму й інших формах, визначених чинним законодавством, так і опосередковано – через проведення виборів [2; 97].

У науці панують різні особливості щодо визначення поняття виборчої демократії. Одні розглядають виборчу політику як конкуренцію між політичними елітами, де закони виборчої політики повинні бути відкалібровані таким чином, щоб мінімізувати негативні наслідки гри корисливих чинних депутатів і партій та максимізувати позитивні ефекти, такі як підзвітність [3; 6]. Інший підхід зазначає такі особливості як незалежність виборчих органів, які проводять вибори, і тенденцію до того, що суди в усьому світі обмежують повноваження парламенту ухвалювати виборче законодавство [4; 12]. Вибори в установленій демократії є водночас і важливими (ре)конститутивними моментами, і відносно рутинними актами громадської участі та адміністрування [5].

Що ж у свою чергу є культурою виборчої демократії? Визначаємо, що вона характеризується наявністю у суспільному житті рамок, що визначають законність існуючої форми правління, норми політичної та правової поведінки громадян, а також сприяє ефективній легальної реалізації цих норм щодо демократичності, законності здійснення порядку обрання та представництва інтересів громадян.

Таким чином говоримо, що на сьогодні наявна невідповідність норм чинного виборчого законодавства України реальній ситуації щодо можливості реалізації політичних прав щодо права обирати та бути обраним потребує ретельного підходу щодо усунення таких прогалин з одного боку та врахування основних засад щодо захисту прав і інтересів громадян, з іншого боку. В іншому випадку така ситуація може спричинити їх порушення.

Наразі існують чисельні питання щодо порядку, форми та змісту здійснення волевиявлення громадян України та проведення виборів. Потрібно вносити зміни до чинного виборчого законодавства та, впершу чергу, це є викликами парламентаризму щодо вільної реалізації права на вільні вибори, волевиявлення народу, дотримання основних засад демократії щодо проведення вільних, чесних, прозорих виборів та репрезентативності результатів виборів щодо обрання кандидатів, здатних реально реалізувати інтереси своїх виборців та громадян всієї держави.

Отже які саме питання постають та які положення виборчого законодавства вимагають детального аналізу та прийняття новаций, внесення змін до чинного Виборчого кодексу України в першу чергу.

Першим питанням є час проведення виборів. Відповідно до норм Конституції України чергові вибори до Верховної Ради України відбуваються в останню неділю жовтня п'ятого року повноважень Верховної Ради України (ст. 77), а вибори Президента України у березні 2024 року (п. 4 ст. 103). Проте відповідно до Указу Президента України «Про продовження строку дії воєнного стану в Україні» від 26.07.2023 № 451/2023 термін дії воєнного стану продовжено на 90 днів, тобто станом на сьогодні (серпень 2023 року) до листопада 2023 року [6].

Загальні норми чинного законодавства України закріплюють гарантії законності в умовах воєнного стану і відповідно до ст. 19 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» від 12.05.2015 визначено, серед іншого, заборону внесення змін до Конституції України та проведення виборів до Верховної Ради України та Президента держави [7].

Отже в умовах воєнного стану проводити вибори заборонено і це є перший виклик, який буде подоланий у разі закінчення воєнного стану. Однак не продовження воєнного стану не є вирішенням всіх питань та подоланням всіх викликів у сфері законної зміни влади, її черговості, проведення демократичних виборів тощо.

На сьогодні є багато питань фактичної реалізації народного волевиявлення та організація виборчого процесу цілому в тих умовах, в яких опинилась наша держава.

Аналізуючи чинне законодавство про вибори, на нашу думку, можна визначити наступні основні напрямки реформування виборчої системи в цілому та виборчого процесу зокрема: 1) надання можливості громадянам вільно реалізувати своє право обирати народних представників та належна організація виборів та забезпечення безпеки виборчого процесу; 2) уточнення вимог щодо здійснення пасивного виборчого права бути обраним;

Перша група питань потребує досить ретельного обговорення та врахування всіх можливих аспектів, коли права громадян України, які мають право обирати та бути обраним не зможе бути реалізована через низку перешкод. До таких, на нашу думку, належать наступні: а) наявність небезпеки для проведення виборів на територіях, які перебувають під обстрілами, бомбардуваннями; б) проводяться активні бойові дії. З цими критеріями пов'язані питання щодо технічної організації процесу виборів, наявність діючої інфраструктури, фінансове фактичне забезпечення та, в першу чергу, гарантії безпеки громадян та осіб, які забезпечують процес виборів, наглядачів тощо.

Вирішення питання може здійснюватися за механізмом, запровадженим ще у 2014 році, коли військово-цивільні адміністрації з метою визначення стану безпеки та можливості проведення виборів на тій чи іншій території зобов'язані була надавати висновки до Центральної виборчої комісії щодо можливості організації та підготовки відповідно до закону проведення відповідних виборів на окремих територіях (п. 1 ч. 3 ст. 4 Закону України «Про військово-цивільні адміністрації» від 03.02.2015 № 141-VIII) [8]. Отже Центральна виборча комісія (далі – ЦВК) подавала запит щодо ситуації наявності небезпеки та тих чи інших територіях і на підставі таких висновків у подальшому приймала участь щодо можливості проведення виборів. Проте виникають питання щодо суб'єктного складу та можливості ЦВК прийняти рішення щодо тих чи інших загроз та небезпек. Отже доцільним виявляється визначення загальнодержавний орган, який би надавав висновки щодо наявності чи відсутності загроз та небезпек та тій чи іншій території. Таким органом може бути визначено Раду національної безпеки та оборони. Крім того, необхідно чітко встановити критерії на законодавчому рівні щодо рівнів небезпеки і їх вплив на можливість проведення виборів, а також визначити цей процес відповідно до вимог прозорості, підзвітності та послідовності.

Доречним є прийняття критеріїв оцінки громад на наявність або відсутність тих чи інших перешкод у організації та проведення виборів і відповідно отриманої оцінки, врахувавши всі складові безпечного проведення виборів, приймати рішення про заборону проведення виборів на окремих територіях.

в) Громадяни України на тимчасово окупованих територіях. Чи доцільно створювати якийсь формат участі у виборах громадян, які перебувають на таких територіях, особливо на тих, які нещодавно набули статус тимчасово окупованих. Зрозуміло, що безпосередньо організувати вибори на таких територіях немає ні технічної, ні організаційної можливості, проте можливо подумати про механізм участі таких громадян у виборах на найближчих прилеглих до окупованих територіях, з метою підтримання національного духу, віри у перемогу та утвердження ідей незалежності української держави, у тому числі, у громадян, які перебувають на інших територіях та не мають можливості виїхати.

г) Фактичне перебування громадян за межами України. Цей критерій також має багато аспектів та викликів, щодо яких потрібно знаходити шляхи вирішення. Особливостями таких перешкод є, в першу чергу, відсутність техніч-

ної можливості забезпечити наявність виборчих дільниць на мінімальній близькості від місцеперебування громадян; забезпечення можливостей дістатися вчасно до таких дільниць, наявність можливості реалізувати своє виборче право всім громадянам, які можуть прибути до дільниці тощо.

Отже питання створення додаткових виборчих округів у інших державах має наступні виклики: а) наявність додаткових матеріальних ресурсів; б) наявність можливостей та часу для комунікації з урядами країн, підписання з ними певних меморандумів, договорів, що також займає певний час, якого може не бути з огляду на пришвидшення процесу проведення повесенних виборів; в) формування нових списків; г) можливості для проведення агітації, інформування тощо.

Окремо потрібно визначити порядок формування списків осіб, які будуть голосувати за межами території тієї чи іншої держави і за якою адресою вони знаходяться. Направлення запрошень на голосування має відбуватись з прив'язкою до чіткого місцезнаходження. Це питання набуває найбільшого резонансу у зв'язку з ініціативою запровадити голосування шляхом листування на кшталт досвіду деяких держав. Проте вважаємо, що такий підхід може свідчити про порушення прав громадян щодо реалізації активного виборчого права через відсутність швидкого обміну інформацією щодо реального місцеперебування громадян за кордоном, особливо у разі його зміни чи навіть зміни країни. Тим більше це питання є гострим зараз, коли за межами держави перебувають мільйони українських громадян, які мають право голосувати та хочуть реалізувати це право відповідно до усталених європейських практик та культури виборчої демократії.

д) Наявність великої кількості внутрішньо переміщених осіб.

Вирішення питання може здійснюватися наступними кроками та має подолати наступні виклики: а) гарантування права здійснити волевиявлення всім внутрішньо переміщеним особам відповідно до Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» від 20.10.2014 № 1706-VII [9] (далі – ВПО) та відповідно до Керівних принципів ООН щодо внутрішньо переміщених осіб від 1998 року [10], які мають право голосу, як в середині держави так в інших країнах світу, а також особи, які отримали тимчасовим захист в інших країнах (далі – ТЗО); б) уточнення переліку документів, що посвідчує особу-громадянина України та дає право проголосувати; в) збільшення закордонних дільниць через наявність великої кількості громадян, які перебувають за межами держави; г) уточнення Реєстру виборців як щодо ВПО та ТЗО, так і осіб, які знаходяться на тимчасово окупованих територіях.

Отже можемо говорити, що чинне законодавство потребує наступних новацій у сфері щодо надання можливості громадянам вільно реалізувати своє право обирати народних представників, що можуть у подальшому вплинути на культуру виборчої демократії в Україні в цілому. Це, по-перше, уточнення списку виборців, внесення змін до Державного Реєстру виборців та реєстрація всіх ВПО та ТЗО тимчасово переміщених осіб, які мають право голосу, за місцем тимчасового перебування та надання можливості всім громадянам, які мають активне та пасивне виборче право проголосувати у бідній-якій точці світу. Створення для цього технічних можливостей, належна організація процесу виборів.

Можливо частково застосувати електронні форми голосування, проте у такому разі доцільно розробити захищені її формати та системи, які б не могли піддатись хакерським атакам. На нашу думку, питання електронного голосування на сьогодні хоч і здається легким вирішенням питання та шляхом подолання багатьох викликів виборчої системи та порядку проведення виборів, містять в собі загрозу порушення прав громадян на вільне волевияв-

лення, на таємне голосування та інші загрози. Наскільки би сучасним не видавався таких підхід практика інших держав засвідчує наявність загроз маніпуляцій та паплюження реального волевиявлення громадян, обрання тих представників, які не відображають інтереси більшості громадян та фактично не виконують функцію реалізації влади народу, його прав та інтересів. Отже перехід до електронних форм голосування на сьогодні не може бути єдиним шляхом вирішення викликів, які постали у сфері реалізації виборчих прав громадян в умовах виборчої демократії.

Проте однією із форм застосування електронних форматів може бути ідентифікація особи виборця. Так одним із напрямків внесення змін до чинного виборчого законодавства має стати також чітке визначення та розширення переліку документів, якими можна посвідчити особу виборця, ураховуючи наявність осіб, які змушені були покинути територію без документів або з їх обмеженою кількістю, а отже встановлення форм ідентифікації громадян за електронними форматами.

Отже реалізація активного виборчого права на сьогодні має безліч питань та прогалин у чинному законодавстві, які фактично можуть вплинути на реалізацію культури як виборів, так і виборчої демократії зокрема.

Окремо доцільно зазначити про питання здійснення пасивного виборчого права. Такими викликами, зокрема, на сьогодні є норми Виборчого кодексу України від 19.12.2019 [11] (далі – ВКУ), які визначають вимоги щодо наявності цензу осідлості, тобто терміну постійного проживання на території держави протягом 10 років для обрання Президентом (ст. 75), народних депутатів (ст. 103) тощо. Проте ураховуючи ситуацію, коли мільйони громадян змушені були шукати захисту у інших країнах, доцільно внести відповідні зміни та чинного законодавства.

У контексті реалізації пасивного виборчого права найбільш гострим залишається питання саме вибору кандидатів, які мають право бути обраними. Такі критерії мають бути чітко визначеними у чинному Виборчому кодексі України з урахуванням заборон та обмежень як щодо певних партій, так і щодо окремих категорій осіб. Такими обмеженнями можуть бути визнані: а) перебування кандидатів членами партій, які визнані забороненими відповідно до норм Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо заборони політичних партій» від 03.05.2022 [12] та проект Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо обмеження участі в управлінні державою осіб, пов'язаних з політичними партіями, діяльність яких заборонена відповідно до закону» від 07.03.2023 № 9081-1 [13] та проект Закону України «Про внесення змін до деяких законів України (щодо обмеження участі осіб, пов'язаних з політичними партіями, діяльність яких заборонена, в управлінні державою)» від 06.03.2023 № 9081 [14]; б) віднесення осіб до категорії колаборантів, визначеної Законом України від 03.03.2022 № 2108-IX «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо встановлення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність» [15]; в) перебування кандидатів на окремих виборчих та державних посадах у визначений законом період.

Проте найголовніше, що б запропоновані зміни не стали «інструментом» у боротьбі з опозиційними «непроявленними» силами під час початку виборчої кампанії та усунення від передвиборчої реєстрації «небажаних» для влади кандидатів. З цієї метою потрібно чітко визначити критерії обмеження, вимоги до осіб, права яких будуть обмежені і часовий період на який такі вимоги запроваджуються. Важливо зберегти та оновити культуру виборчої демократії, яка, в першу чергу, полягає у реалізації прав і свобод громадян як активного виборчого права, так і пасивного.

Таким чином, можна говорити про наявність великої кількості викликів щодо оголошення, організації та проведення повоевних виборів в державі чи під час військової агресії. З метою дотримання прав і свобод громадян щодо реалізації права обирати та бути обраним, всебічної реалізації та розвитку культури виборної демократії доцільно використовувати наступні критерії: а) визначення дати проведення виборів з урахуванням загальної ситуації у державі та виконання вимог чинного законодавства та Конституції України, а не бажань держав-партнерів, політичних сил, окремих осіб; б) встановлення критеріїв щодо безпеки під час організації та проведення виборів та здійснення аналізу територій щодо відповідності таким вимогам та заборони проведення виборів у разі наявності загроз, які не можна усунути на момент проведення виборів з метою недопущення можливості завдання шкоди громадянам; в) створення можливості реалізації прав особам, які є внутрішньо переміщені або перебувають за кордоном шляхом уточнення списків виборців, створення порядку подання заяв про внесення даних до Державного реєстру виборців, формування списків на конкретних виборчих дільницях та надання організаційної можливості проголосувати особам за межами держави; г) всебічний аналіз необхідності обмежень прав і свобод осіб, які бажають реалізувати своє пасивне виборче право та уникнення ситуації використання таких обмежень в якості інструменту «усунення небажаних кандидатів»; д) запро-

вадження електронних технологій виключно щодо спрощення технічної сторони організації виборів, а не підміну порядку голосування формою фактично «опитування» через електронні ресурси.

Отже зазначимо, що оновлення виборчого законодавства механізмами всебічної реалізації активного та пасивного виборчого права громадян надасть можливість змінити культуру виборчої демократії в державі шляхом усвідомлення кожним громадянином можливості передати свою установчу владу народу виключно тим особам, які дійсно будуть представляти інтереси громадян незалежно від того з якої вони географічної частини держави, яку політичну силу представляють та які партійні цілі переслідують. Зрозуміти нарешті, що кожен громадянин особисто впливати на результати виборів та має відповідально ставитись до процесу передачі своєї влади шляхом обрання представників до органів держави, які мають історичну роль відбудови нової сильної демократичної держави в умовах повоевного реформування та відбудови. А для цього потрібно визначити в законодавстві та на практиці створити такі умови, запровадити такі механізми, що б максимально надати можливість всім громадянам незалежно від територіального їх розміщення, фізичного віддалення від України прийняти участь у виборах та обрати тих, хто буде відбудовувати державу після страшною військової агресії та формувати нову передову, розвинуту і успішну державу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України від 28.06.1996 № 254-к/96-ВР URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
2. Максименцева Н., Максименцев М., Корнякова Т. Парламентаризм та його складові у сучасній правовій науці. *Право України*. № 2. 2023. С. 97.
3. Joseph Schumpeter, *Socialism, Capitalism and Democracy* (Routledge, new ed, 1994) 242. Posner explicitly embraces Schumpeter, though he paints his approach as pragmatic rather than elite democracy. See Richard A Posner, *Law, Pragmatism and Democracy* (Harvard University Press, 2003) chs 4–6.
4. Richard A Posner, *Law, Pragmatism and Democracy* (Harvard University Press, 2003) chs 4–6. See Richard Pildes, 'Competitive, Deliberative and Rights-Oriented Democracy' (2004) 3 *Election Law Journal* 685.
5. Graeme Orr *Ritual in the Law of Electoral Democracy*. *Law and Democracy chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcgclefindmkaj/https://www.jstor.org/stable/pdf/j.ctt13wwwv7.10.pdf?refreqid=excelsior%3A54e15364c7caa3282b6b07fa550c4143&ab_segments=0%2Fbasic_search_gsv2%2Fcontrol&origin=&initiator=&acceptTC=1*
6. Указ Президента України «Про продовження строку дії воєнного стану в Україні» від 26.07.2023 № 451/2023 <https://www.president.gov.ua/documents/4512023-47793>
7. Закон України «Про правовий режим воєнного стану» від 12.05.2015 № 389-VIII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>
8. Закон України «Про військово-цивільні адміністрації» від 03.02.2015 № 141-VIII <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/141-19?find=1&text=%D0%B2%D0%B8%D0%B1%D0%BE%D1%80#Text>
9. Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» від 20.10.2014 № 1706-VII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1706-18>
10. Керівні принципи ООН щодо внутрішньо переміщених осіб від 1998 року URL: <chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcgclefindmkaj/https://www.unhcr.org/ru/wp-content/uploads/sites/.pdf>
11. Виборчий кодекс України від 19.12.2019 № 396-IX URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20#Text>
12. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо заборони політичних партій» від 03.05.2022 № 2243-IX URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2243-20#n6>
13. Проект Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо обмеження участі в управлінні державою осіб, пов'язаних з політичними партіями, діяльність яких заборонена відповідно до закону» від 07.03.2023 № 9081-1 URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/41499>
14. Проект Закону України «Про внесення змін до деяких законів України (щодо обмеження участі осіб, пов'язаних з політичними партіями, діяльність яких заборонена, в управлінні державою)» від 06.03.2023 № 9081 URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/41482>
15. Закон України від 03.03.2022 № 2108-IX «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо встановлення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність» URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2108-20#Text>